

SOMOGYVÁRI Lajos

Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar
Tanárképző Központ
Veszprém, Magyarország
somoogyvari.lajos@mftk.uni-pannon.hu

ÚJVIDÉK A CIA-IRATOK TÜKRÉBEN (1948–1955)⁹³

Novi Sad u ogledalu dokumenata CIA (1948–1955)

Novi Sad in the Light of CIA Documents (1948–1955)

A titkosítás alól feloldott CIA-dokumentumok tömege várja a kutatókat a Központi Hírszerző Ügynökség elektronikus oldalán (<https://www.cia.gov/library/readingroom/home>), mely az információszabadságról szóló amerikai törvényi rendelkezések következtében vált hozzáférhetővé az érdeklődők számára. A források többsége 2016 óta (illetve egy része már korábban is) online formában fenn van a világhálón, ennek ellenére a magyar (és külföldi) történettudomány eddig kevésbé foglalkozott elemzésükkel. Jelen írás bevezetés kíván lenni a hasonló jelentések olvasásához, tehát a historiográfiai-módszertani kontextus rövid felvázolása után a jelentésekből megismerhető, erősen szelektált és hírszerzői szempontból hasznosítható Újvidék képén keresztül mutatja be egy ilyen vizsgálat hasznosságát. Írásom feltárja, hogy a CIA milyen adatokhoz férhetett hozzá, és ebből milyen tudáskonstrukciót alkotott a nyugati döntéshozók számára, a hidegháború kezdeti, konfliktusokkal teli időszakában.

Kulcsszavak: CIA, Újvidék, hidegháború, hírszerzés

Bevezetés

A hidegháborús amerikai hírszerzés kialakulásának kezdeti időszakában, a „hőskorban” kulcsszerepet játszott James McCargar, aki 1946-ban érkezett fedett ügynöki szerepben egy titkos amerikai szervezet (The Pond) tagjaként Buda-

⁹³ A kézirat elkészítésének utolsó fázisában fedeztem fel, hogy egy három részből álló, szerb nyelvű cikksorozat már foglalkozott a CIA-iratokból megtudható újvidéki információkkal (Bogosavljević 2017a, 2017b, 2017c) – nem tudok szerbül, de az illusztrációkat áttekintve világossá vált, hogy bár van átfedés az alapul felhasznált források tekintetében, mások az írásom célkitűzései, műfaja és mindenképpen érdekes lehet a kétféle megközelítés összehasonlítása egy szerbül és magyarul egyaránt tudó olvasónak.

pestre. McCargar hivatalosan diplomata volt, számos antikommunista magyar politikust mentett ki Bécsbe Alfred Ulmerhez. Ulmer később a CIA első vezetője lett az osztrák fővárosban (Felix 1988, Stout 2007).⁹⁴ A két férfi 1948-ban Washingtonban találkozott Frank Wisnerrel, aki a világháború végén a CIA elődszervezeténél, az OSS-nél (Office of Strategic Services) dolgozott, mint a délkelet-európai operációs műveletek vezetője. Wisner ekkorra már a CIA születésénél bábáskodott, ennek keretében bízta meg McCargar egy főhadiszállás megszervezésével, mely hét ország ellenőrzésével foglalkozott: Görögország, Törökország, Albánia, Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia tartozott ide (ez a csoportosítás jelezheti a megfelelő szakemberek hiánya miatti szükség-szerűséget, illetve az angolszász geopolitikai szemléletet is, ami Magyarországot a Balkánhoz sorolta). 1948 októberében McCargarnek még csak 9 embere volt, egy éven belül ez a szám 450-re nőtt (Weiner 2007, 34). Jugoszlávia (földrajzi elhelyezkedése, politikai aspirációi miatt) a kezdetektől fontos volt az amerikaiak számára, amit csak erősítettek Tito önállóságra irányuló törekvései, majd a szovjetekkel való szakítás ténye (Vukman 2007), hiszen a CIA mindig kereste a blokkon belüli sebezhető pontokat, destabilizáló elemeket. Ebből a szempontból kell majd értelmezni az Újvidékről szóló amerikai jelentéseket.

A tanulmány alapjául szolgáló riportok bemutatása előtt a források keresési lehetőségeit mutatom be, mely egyben az elemzés módszertanát is jelenti majd. A kutatáshoz a CIA kézikönyvet készített a nyilvánosságra hozatal folyamatának elején (User's Manual for the CIA Records Search Tool 2003), s ez jó kiindulópontot nyújt az iratok értelmezéséhez. Létezik egyszerű és összetett keresés; begépelhetünk kulcsszavakat, neveket, földrajzi helyeket, szűkíthetünk a publikációs dátum, besorolás, ügyszám alapján, illetve gyűjteményekben kutathatunk (pl. Bosnia, Intelligence, and the Clinton Presidency). A titkosítás alóli feloldást egy megtisztítási folyamat előzte meg (ezt jelöli a sanitized minősítés), ennek során a nemzetbiztonsági, személyes, üzleti és egyéb okokból nem publikus tartalmakat kitakarták, illetve bizonyos iratokat nem mentesítettek a bizalmas, titkos (confidential, secret) jelöléstől, így zárolva maradtak.

A forrásanyag bemutatása

Jelen esetben az összetett keresést alkalmaztam, a dokumentum címébe (Document Title) írtam be a földrajzi keresőszót, mert így azokat az iratokat sorolta fel a rendszer, amelyeknek a fő témája Újvidék (ha általános kifejezésként

⁹⁴ Christopher Felix önéletrajzi jellegű műve valójában James McCargarat takarja: a hasonló művek fontos kiindulást jelenthetnek hasonló vizsgálatoknál, de mindig figyelembe kell venni a saját személyiséget pozitív színben ábrázoló, sokszor felmerülő manipulatív-szelektív szándékot.

írjuk be a város nevét, akkor minden olyan forrás bekerül a listába, amelyben legalább egyszer felbukkan a név, függetlenül a jelentés témájától). Az Újvidék szóra azonban nem ad választ az adatbázis, hiszen az angolszász helyesírás nem ismeri ezeket az ékezeteket, legtöbbször nem így rögzítették a földrajzi helyet. Ha az Ujvidek szóra keresünk, akkor általános kifejezésként négy találatot kapunk, de ezek a források csak megemlítik Újvidéket, mint a magyarországi úthálózat részét, vagy a Horthy-hadsereg tisztjeinek egykori állomáshelyét – tehát más témákhoz kapcsolódó, mellékes adatokat találunk. Nagyon fontos, hogy magyarországi vonatkozásban három esetben 1945 előtti időszakról szólva szerepel Újvidék, az amerikai hírszerzés pedig mindig a célországához alkalmazkodva adta meg a településneveket.

Novi Sad mint cím esetében 23 irat található: ebből egy származik 1983-ból (ez utóbbi egy bibliográfiai jegyzék, ami egyébként is kilóg a források közül), a többi a tárgyalt időszakból (1948–1955) maradt fenn – a CIA-t 1947-ben alapították, tehát az Ügynökség működésének kezdeti periódusáról van szó. A hidegháború különösen konfrontatív, első szakasza után bekövetkezett enyhülést általában Sztálin halálához köti a történettudomány: a felosztás szerint 1947 és 1953 között feszült egymásnak a két világrénd, 1953-tól 1955-ig viszont számos békülékeny gesztust figyelhetünk meg a felek részéről. A kronológia azonban teljesen mást mutat az amerikai nemzetbiztonság és titkos akciók szempontjából (Callanan 2010), ami arra a tényre figyelmeztet (és ezt mindig szem előtt kell tartanunk), hogy a politikai-diplomáciai eseményeket, fordulatokat ne akarjuk megfélemlíteni a különböző szolgálatok tevékenységének a változásával.

Évszám	Dokumentumok száma
1948	1
1949	5
1950	3
1951	6
1952	4
1953	0
1954	2
1955	1

1. táblázat. CIA-dokumentumok évenkénti bontásban

Az első táblázat évszámok szerinti csoportosításban mutatja be a dokumentumok megoszlását: ilyen kis elemszám esetében természetesen nem tudunk

messzemenő következtetéseket levonni, hiszen az a tény, hogy 1953-ból például nincs jelentés, egyaránt jelezheti a hozzáférhető információk szűkösségét, esetleges, véletlen körülményeket, vagy a titkosítás további fenntartását. A számokat tovább árnyalja, hogy 1951-ben négy iratnak ugyanaz a publikációs időpontja (december 10.), a tartalom is nagyrészt fedi egymást, tehát feltételezhetjük, hogy egy jelentés négy részre osztásáról van szó, amint azt majd látni is fogjuk. Egy tervrajznál nem szerepelt dátum, de a kontextusból kikövetkeztethető az 1949-es keletkezés, ezért ezt is ehhez az évhez soroltam be.

Újvidék az amerikai hírszerzés célkeresztjében

Az 1950-es években volt a legintenzívebb a kapcsolat az USA és Jugoszlávia között, mivel a nyugatiak esélyt láttak a Titóval történt szovjet szakítás után arra, hogy valakit kiszakítsanak a keleti blokkból, és az alakulóban lévő NATO-hoz csatlakoztassák (Milošević 2007). Nem csoda, hogy minél több adatot igyekeztek megtudni az amerikaiak az országról, az információszerzés része volt az ismertetésre kerülő jelentések elkészítése. Talán nem véletlen, hogy 1955 után Újvidékről nincs több irat, hiszen Hruscsov és Tito 1956-tól egyre inkább a konzultáció és kooperáció útjára lépett, Jugoszlávia visszatért a táborba, még ha ez a kibékülés nem is volt teljesen zökkenőmentes, és a délszláv ország továbbra is megőrizte függetlenségét (Rajak 2011). 1956 a szovjetekkel szembeni ellenállás okán inkább Magyarország és Lengyelország szerepét értékelte fel az amerikai elemzők számára, így a hangsúly elterelődhetett a balkáni térségről és Újvidékről is.

A jelentésekből egyfajta mentális térkép fog kirajzolódni (a stratégiai gondolkodás földrajzi víziójához lásd Casey–Wright 2011), ami egyrészt azt jelzi, hogy milyen információkhoz tudott hozzáférni a CIA, másrészt, hogy ebből mit tartott érdemesnek a szervezet rögzíteni és továbbítani a döntéshozók felé. Katonai és gazdasági objektumok, ehhez kapcsolódó személyi vonatkozások és közlekedési szempontok alakítják ki ezt a tudáskonstrukciót, ami a lehetséges (hírszerzési, támadási) célpontok hálózatát adja. A bölcsészettudományok számos fordulata közül az egyik a téri paradigmaváltás (spatial turn), ami a földrajzi helyek kulturális, társadalmi érzékelésére helyezi a hangsúlyt (Döring–Thielmann 2008), arra a folyamatra, melynek eredményeként jelentéssel telnek meg a helyek, ahol cselekvések és emberi viszonylatok fogalmazódnak meg (Ayers 2010). Ebben az értelemben egy erősen leszűkített és szelektált Újvidék-képet fogunk kapni. Nem szabad elfeledni, hogy ez az az információmennyiség, amihez jelenleg hozzáférhetünk, de ennél több anyag is keletkezhetett. Jellemző tendenciákat azonban ebből a 22 dokumentumból is fel tudunk vázolni.

Helyek és jelentések: a repülőtér és egyéb közlekedési útvonalak

A jelentések alapján az újvidéki repülőtér központi helyet foglalt el ebben a mentális térképben, összesen négy irat foglalkozott vele (a legtöbb, ami azonos területre vonatkozik ebben a korpuszban). A városon kívül lévő hely lett tehát a centruma ennek a képzeletbeli térnek, amit főleg katonai célokra használhattak ebben az időben, legalábbis ez derül ki a dokumentumokból. Az első forrás fejlécén (Dat. Prepared) 1949. szeptember 7-i dátum szerepel (Airfield of Novi Sad 1949): nem tudjuk, hogy valójában mikor jutott az Ügynökség az információkhoz (ezt általában amúgy sem tudjuk, mert a Date of Content sort ki szokták takarni, feltételezhetően így is védve a hírforrásokat), csak az az időpont ismert, amikor véglegesítették a jelentést. Még egy érdekes tény derül ki az irat formai jellemzőiből, ami alapján 1978-ban, a CIA igazgatójának levele után enyhítettek a minősítésen, titkos helyett ekkor bizalmas lett, ennek okát természetesen nem tudjuk.

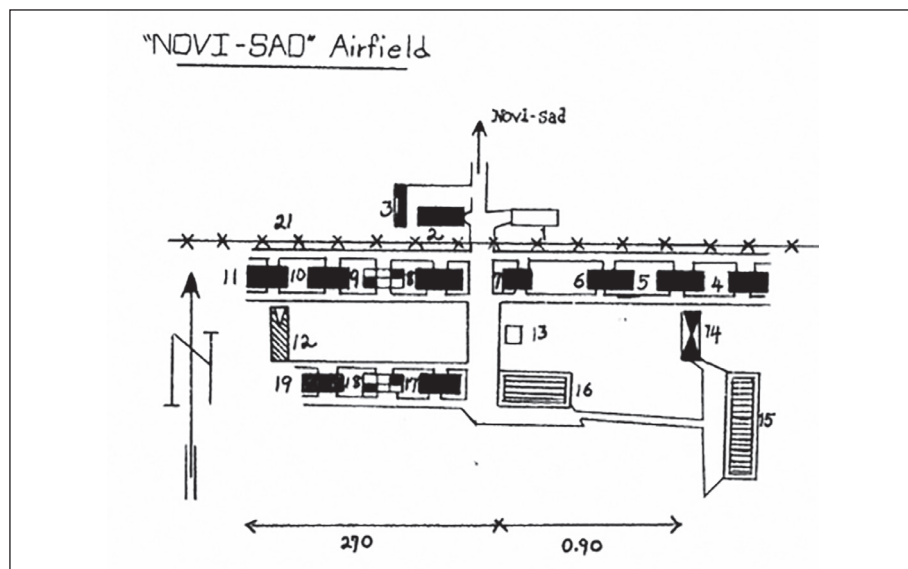
A jelentésíró összevetette az ismeretlen személy(ek) közléseit saját ismereteivel, és értékelt is azokat, így megtudhatjuk, hogy a repülőtér a várostól északnyugatra helyezkedik el, egy vasútvonal mellett, ami megegyezik az elérhető térképek lokációjával. 1947 májusa óta ejtőernyős egységek tartózkodtak itt (ezt a ténytet már ismerte az ügynök, ezután következnek az új információk), létszámuk a dokumentum szerint 60–80 kiképzett személy és 150 diák, egy szovjet őrnagy vezetése alatt; kétmotoros Douglas gépekről ugranak. Az épületek (három fémhangár és néhány barakk) és a terület nagyságát (8200 × 12.000 láb, ami körülbelül 2500 × 3660 méternek felel meg) említik a nyilvánvalóan katonai jellegű tájékoztatóban. A kommentárra vonatkozó információ ki lett takarva, és a 25X1-es kóddal jelölték, ami a titkosítás alóli feloldás egyik kivételét jelenti. Az USA Igazságügyi Minisztériumának honlapja szerint (Declassification Frequently Asked Questions) ez a kivétel bizalmas hírforrások, titkosszolgálati, hírszerzési kapcsolatok nyilvánosságra hozását gátolhatja meg, és/vagy külföldi szervezetek, személyek érintettsége miatt fordulhat elő.

Az irat mellett egy évszám nélküli (feltételezhetően szintén 1949-es) térkép található (Novi Sad) külön jelzeten. Ez a vasútvonalak (Újvidék–Szabadka, Újvidék–Zombor) és a repülőtér elhelyezkedését ábrázolja, ezután több vasútállomás tervrajzát tartalmazza (Szabadka/Subotica, India/Indjija, Topolya/Backa Topola, Nagyfény/Zednik, Verbász/Vrbas), ugyanazt a vonalat követve végig (a magyar elnevezés mellett a dokumentumban szereplő neveket szerepeltettem). Magyarázó szöveg vagy értékelés nem tartozik a rajzokhoz, így nem ismerjük az összeállítás célját, az irategyüttes címéből sem tudunk kiindulni, összességében a településeket összekötő vasút tűnik itt lényeges momentumnak. Egy másik dokumentum (Novi Sad – Tomasevac and Novi Sad – Senta Railroad Lines

1949) két további vonalat mutat be, itt a szerelvényekről, az utazási sebességről és a hidakról is részletes műszaki leírások vannak, tíz állomásról pedig tervrajzok. Elméletileg két képeslapot is beszerzett az Ügynökség az újvidéki Duna-hidakról, melyek gyalogos és járművel való közlekedésre is alkalmasak voltak, de ezekről csak a betétlap maradt fenn (Danube Bridge at Novi Sad 1954), rajta a kézírásos bejegyzés: cancelled (törölt).

1950-ből maradt fenn a következő feljegyzés a repülőtérrel (Skoplje and Novi Sad Airfield 1950), ami a szkopjei (Skoplje) és újvidéki (Novi Sad) légitikítő részletes térképészeti leírását adja. A magyarázó szöveg pontos koordinátákkal, landolási és emelkedési adatokkal szolgál, illetve olyan vizuális pontokkal, amelyek alapján könnyen azonosítható a hely: az egyetlen nagyobb gyepes terület Újvidéktől és a Duna kanyarulatától északra. Ezek alapján nem nehéz arra gondolni, hogy egy esetleges, repülőgépekkel végrehajtott támadás célpontjaként is számoltak az újvidéki repülőtérrel (Szkopje esetében nem volt ilyen leírás). A térképvázlaton látható azonosítószámok feloldása a következő:

1. Novi Sad–Becej vasútvonal megállóhelye
2. konyha a nem hivatásos beosztottaknak
3. 1946-ban épült üzlet
- 4–6. 1947-ben épült, egyemeletes barakkok
7. őrség
8. kétemeletes legénységi épület
9. tiszti épület

10. kétemeletes barakk
11. barakk próbaidős tiszteknek (ejtőernyős iskola)
12. garázs
13. 1947-ben épült káptalan
14. üzlet
- 15–16. hangárok
17. autójavító műhely
18. konyha
19. közösségi tér, mozi
20. menekülési út (ez nem szerepel a vázlatban)
21. Novi Sad–Becej vasútvonal.

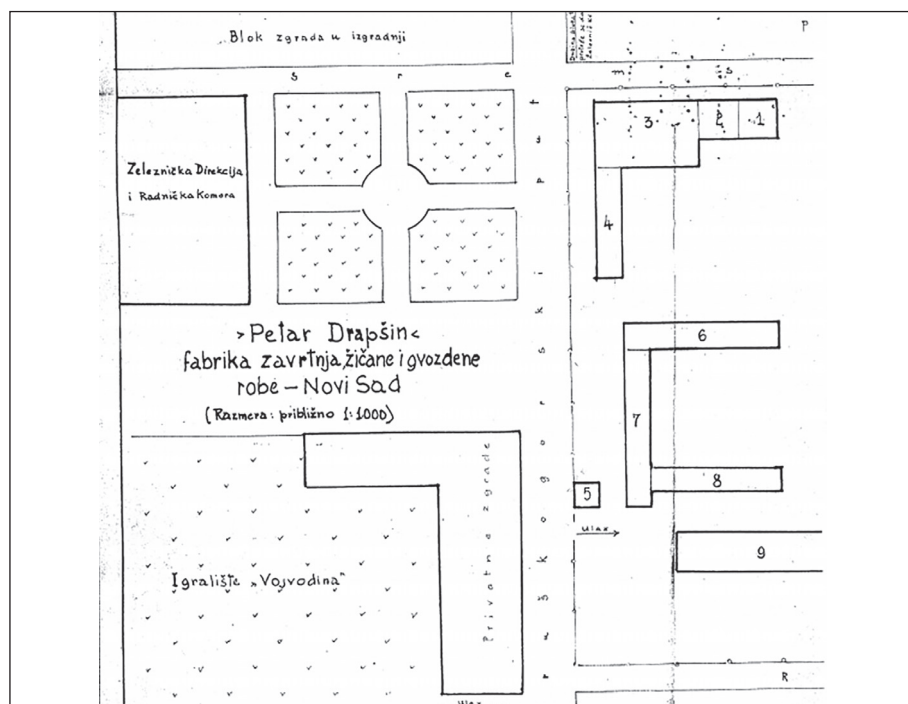
Az utolsó, repülőtérrel kapcsolatos anyag 1955-ből való: sajnos, itt nem maradt fenn a valódi leírás, csak annak egymondatos összefoglalója (Novi Sad Airfield 1955). A személyi állományról, a repülőgéptípusokról és földalatti gáztartályokról szól a riport, amit egy vázlat egészít ki – ez utóbbi vagy nem maradt fenn, vagy elérhetetlen számunkra.

Gyárak

A Petar Drapšin fémfeldolgozó gyárról három különböző forrásban is fennmaradt dokumentum, igaz, ezek kibocsátási időpontja minden esetben 1951. december 10-e; közülük kettő nagyrészt ugyanazt tartalmazza (The Petar Drapšin Factory in Novi Sad 1951a, 1951b), a harmadik pedig egy térképmelléklet (Petar Drapšin Fabrika... 1951). A csőd eljárás után nemrég új birtokoshoz került gyár (Tartományi tulajdonba szállt a Petar Drapšin gyárudvar, 2018) a tárgyalt időszakban vas-, réz- és alumíniumcsavarokat, illetve vas- és acélhuzalokat gyártott (a két gyáregységet egy fal választotta el egymástól); havi kapacitása elvileg kétvagonnyi csavar volt, de az akatrész- és nyersanyaghiány miatt 1950 végén ez egy vagonra csökkent. A Luka Janković által vezetett gyárban az 500 munkás közül 300 a csavar-, 200 pedig a huzalrészlegen dolgozott. A leginkább ipari kémkedésre hasonlító dokumentum fejléce teljesen ki van takarva, itt sem tudjuk, honnan származnak az adatok, amik között részletesen felsorolják a gépeket is (a 11-ből kilenc német). A szöveges forrás segítséget nyújt a térképvázlat értelmezéséhez, melyen a számok a következő objektumokat jelölik:

1. igazgatói iroda
2. titkárság
3. kereskedelmi osztály
4. technikai és tervező részleg

5. porta
6. mechanikai és gépészeti részleg
7. hidegüzemű préselés
8. melegüzemű préselés
9. raktár.

A Sremska utca 15. szám alatt található Elektroporcelan gyárról szóló leírás ugyanebben a forrásegységben található (The Electroporcelain Factory in Novi Sad, 1951). A második világháború után kibővített és még fejlesztés alatt álló üzem 300 dolgozója szolgáltatta Jugoszlávia porcelánáruinak 60 százalékát. Ide is térkép volt csatolva, ami ebben az esetben nem elérhető, feltehetően erre utal az irat alján látható, kézzel írt „Enclosure retained in...” kezdetű mondat („A melléklet visszatartva/megőrizve...”).

A vasútállomástól délnyugatra található újvidéki öntöde a következő a listában (The Novi Sad Factory 1951), a tartományi fa- és fémiparért felelős igazgatóság irányítása alatt állt, és ekkoriban Bogoljub Persić vezette. A havi 10–12 ipari prés előállítására alkalmas egység csak 4–6 darabot tudott termelni, érdekes, hogy a szintén fémfeldolgozással foglalkozó Petar Drapšinban sem tudták az optimális mennyiséget elérni 1951-ben. Az 500 dolgozóból 150 képzett szak-

információk: a térképen és máshol is látható jobb oldalon az 50X1-HUM kód. Ezt akkor helyezték el egy iraton a nyilvánosságra hozás folyamata során, ha bizalmas hírszerzési forrás lelepleződésétől kellett tartani, amit minden esetben a keletkezéstől számított 75 évig titkosítottak (Declassification Frequently Asked Questions).⁹⁶ A vázlaton látható számok itt is különböző helyszíni elemeket jelölnek, ami szintén alátámaszthatja az adatok kiszivárogtatását: a nyolcas magyarázata például: „azonosítatlan (Odzak)”⁹⁷ Ez a megjegyzés azt sugallja, hogy eredetileg szerbül kapta meg a jelentésíró az anyagot, amit aztán angolra igyekezett fordítani.

1950-re 1500 kilométer magasfeszültségi kábel termelését irányozták elő, és valamivel kevesebb túlfeszültségi kábelt; a következő évben már telefont, távirót és elektromos vezetékeket, szigetelőket is gyártottak. A napi átlag 75 tekercs huzal volt (60 méter tekercsenként), az időjárási körülményeknek való ellenálló képességük gyenge volt, így állandóan javítani próbáltak a minőségen. A bori bányából 1950-ben 150.000 kilogramm réz és bronz érkezett, az előző évektől már a környező falvak villamosításában is részt vett az üzem, évente 300 millió dinár bevétele volt. Dragan Jevtić mérnök vezetése alatt 1200 ember dolgozott, köztük hat német, ebből két mérnök és négy szakember.

A Juspád hajójavítóban a háborúban megsérült Hrvatska, Slovenija, Mačva, Zagorje és Kajmakčalan hajókat tették alkalmassá folyami közlekedésre; 1949-ben, mikor a jelentés készült a műhelyről, éppen két másikat dízelesítettek ott (Juspád Shipyards at Novi Sad 1949). A Szovjet–Jugoszláv Folyamhajózási Társaság eredetileg 1947-ben alakult, az oroszoknak kb. 10 százalékos volt a részesedésük benne, a fennmaradó részt a jugoszlávok állták, majd a szakítás után teljesen a délszláv állam kezébe került a hajójavító (Sayers 1969–1970). A jelentés kiemeli, hogy Vasil Malnikov közlekedési mérnök a Kominform után önszántából itt maradt négy másik szovjet technikussal és mintegy 30 orosz dolgozóval együtt – ők jobb bánásmódban részesültek, mint az átlagos helyi állampolgárok.

Tudományos kutatás és iskolák

Az utolsó jellemző forráscsoportot egy szűk értelmű tudományos-iskolai csoport jelenti, ami főleg a hadiipari hasznosíthatóságra koncentrált. A legkorábban (1948. augusztus) datált rövid hír a Bakteriológiai Intézet vezetőjéről szól két rövid mondatban, amiből megtudjuk, hogy az illető egy Milscherlich nevű német állatgyógyász, aki korábban hadifogságban volt, s ekkoriban már kétéves szerződését töltötte (Bacteriological Research at Novi Sad, Yugoslavia

⁹⁶ Ez egy fokkal erősebb kivételt jelent a 25X1 kódhoz képest.

⁹⁷ Kérdés, hogy a boszniai Odzakra történik-e itt utalás.

1948). A következő példám egy névmutató vegyészkutatókról és mérnökökről, ahol a neveken és foglalkozásokon kívül minden ki van takarva, így nem tudhatjuk, hogy milyen szándékkal írták össze azt a 33 személyt, akik közül ötnél szerepelt a tudós vagy professzor/doktor kitétel (*Chemists and Engineers in Novi Sad and Vicinity 1952*).

A helyi Pasteur Intézet munkájáról szól a harmadik jelentés (*Activities of Pasteur Institute at Novi Sad 1954*), melynek igazgatója a veszettség elleni küzdelem világszerte elismert szakorvosa, dr. Nikolić volt, aki 1954 előtt több vitát is kavart, mivel egy francia kutató, a Tangier-ban dolgozó Remlinger nézeteit osztotta, illetve a WHO-val sem értett mindenben egyet. A továbbiakban a riport a vakcina technikai részleteivel foglalkozott, ami ismeretlen volt az anonim jelentéstevő előtt („...not familiar with the canine rabies vaccines nor the vaccination campaigns...”). Egy vegyvédelmi iskola megnyitásáról szintén rövid tudósítást olvashatunk 1950 elejéről (*Chemical Defense School in Novi Sad 1950*). Kétszázötven tanuló volt az intézményben, akiknek a gyakorlati képzése a Duna partján történt, gumi alapú azbesztruhában. Az utolsó forrás alapján egy speciális katonai iskolatípus megalapítását ismerhetjük meg (*Special Military Schools in Novi Sad, Belgrade and Zagreb 1951*), amit az általános iskolás gyermekek számára hoztak létre. Húszéves korukig járhattak ide, ahol katonai rangjelzéseket és uniformist is kaptak.

Befejezés

Két dokumentum nem volt beilleszthető a csoportosításomba, egy meteorológiai előrejelzés a vajdasági mezőgazdasági eredményekkel kapcsolatban, illetve egy jelentés az újvidéki körzetben található Kulpin falu kollektivizálásának folyamatáról. Ezek a források még csak érintőlegesen sem kapcsolódnak a vizsgálatul választott témámhoz, ezért nem elemeztem őket a tanulmányomban (az adatbázisban való keresés csak azért listázta ezeket a dokumentumokat, mert a címben szerepelt a Novi Sad szó). 1955 után csak egyszer szerepel így a város, egy bibliográfiai felsorolásban 1983-ból, ami mindenképpen feltűnő tény.

A földrajzi hely köre csoportosítható adathalmazt olvashatjuk mentális térkép-ként, ami csak a valóság egy szűk szeletét – a gazdaság (ezen belül is a nehézipari-katonai dimenzió) és közlekedés aspektusát – emeli ki, háttérben hagyva Újvidék/Novi Sad/Neusatz hétköznapi valóságának legtöbb szféráját, például a kultúrát, foglalkoztatást, közhivatalokat stb. Foucault-t követve (2000) egyfajta sajátos taxonómiaként is felfoghatjuk az így kirajzolódó leírást, ami a dolgok bizonyos szempontból való felosztásával új szempontból láttatja az ismerős világot. Ez igen fontos hozzáadéka lehet a hasonló dokumentumok megismerésének.

Források

- Activities of Pasteur Institute at Novi Sad. 1954. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000500610184-7.pdf> (2019. febr. 22.)
- Airfield of Novi Sad. 1949. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003400220008-6.pdf> (2019. febr. 22.)
- Bacteriological Research at Novi Sad, Yugoslavia, 1948. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R001700830008-8.pdf> (2019. febr. 22.)
- Chemical Defense School in Novi Sad. 1950. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R006200180005-3.pdf> (2019. febr. 22.)
- Chemists and Engineers in Novi Sad and Vicinity. 1952. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600030105-2.pdf> (2019. febr. 22.)
- Danube Bridge at Novi Sad. 1954. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00423R001500600005-4.pdf> (2019. febr. 22.)
- Juspad Shipyards at Novi Sad. 1949. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003400410005-8.pdf> (2019. febr. 22.)
- Novi Sad. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003500390002-3.pdf> (2019. febr. 22.)
- Novi Sad Airfield. 1955. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00418R000800050004-0.pdf> (2019. febr. 22.)
- Novi Sad Fuel Dump. 1949. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003300440007-7.pdf> (2019. febr. 22.)
- Novi Sad – Tomasevac and Novi Sad – Senta Railroad Lines. 1949. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003800110010-0.pdf> (2019. febr. 22.)
- Novkabel Cable Factory in Novi Sad. 1952. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R010800240010-9.pdf> (2019. febr. 22.)
- Petar Drapšin fabrika zavrtnja, žičane i gvozdene robe – Novi Sad. 1951. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R009400330006-0.pdf> (2019. febr. 22.)
- Skoplje and Novi Sad Airfield. 1950. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00415R004000190005-1.pdf> (2019. febr. 22.)
- Special Military Schools in Novi Sad, Belgrade and Zagreb. 1951. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R007300630019-6.pdf> (2019. febr. 22.)
- The Electroporcelain Factory in Novi Sad. 1951. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R009400330003-3.pdf> (2019. febr. 22.)
- The Novi Sad Factory. 1951. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R009400280002-0.pdf> (2019. febr. 22.)
- The Petar Drapšin Factory in Novi Sad. 1951a. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R009400330004-2.pdf> (2019. febr. 22.)
- The Petar Drapšin Factory in Novi Sad. 1951b. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R009400330005-1.pdf> (2019. febr. 22.)

Irodalom

- Ayers, Edward L. 2010. Turning toward Place, Space, and Time. In *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Ed. Bodenhamer, Corrigan, Harris. 1–14. Bloomington: Indiana University Press.
- Bogosavljević, Žarko. 2017a. *CIA u Novom Sadu* (I deo): Novosadski aerodrom i danas važan za nacionalnu odbranu SAD. <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/169642/CIA-u-Novom-Sadu-I-deo-Novosadski-aerodrom-i-danas-vazan-za-nacionalnu-odbranu-SAD.html> (2019. márc. 1.)
- Bogosavljević, Žarko. 2017b. *CIA u Novom Sadu* (II deo): Najinteresantnije fabrike, inženjeri i hemičari. <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/169650/CIA-u-Novom-Sadu-II-deo-Najinteresantnije-fabrike-inzenjeri-i-hemicari.html> (2019. márc. 1.)
- Bogosavljević, Žarko. 2017c. *CIA u Novom Sadu* (III deo): Kolonisti iz Crne Gore glavešine u partiji i bezbednosnim službama. <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/169885/CIA-u-Novom-Sadu-III-deo-Kolonisti-iz-Crne-Gore-glavesine-u-partiji-i-bezbednosnim-sluzbama.html> (2019. márc. 1.)
- Callanan, James. 2010. *Covert Action in the Cold War*. US Policy, Intelligence and CIA Operations. London–New York: I. B. Tauris.
- Casey, Steven–Wright, Jonathan. 2011. *Mental Maps in the Early Cold War Era*. Basingsstoke–New York: Palgrave Macmillan.
- Declassification Frequently Asked Questions. <https://www.justice.gov/open/declassification/declassification-faq> (2018. dec. 21.)
- Döring, Jörg–Thielmann, Tristan. 2008. Einleitung: Was lesen wir im Raume? Der Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen. In Döring, Jörg–Thielmann, Tristan (hg.): *Spatial Turn: das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. 7–49. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Felix, Christopher. 1988. *A Short Course in the Secret War*. New York: Doubleday Dell Publishing.
- Foucault, Michel. 2000. *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Milošević, Nemanja. 2007. Yugoslavia, USA and NATO in the 1950s. *Western Balkans Security Observer* (5): 64–80.
- Rajak, Svetozar. 2011. *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. London–New York: Routledge.
- Sayers, Andrew. 1969–1970. Between East and West: Yugoslavia. *International Socialism* (41): 31–35.
- Stout, Mark. 2007. *The Pond: Running Agents for State, War, and the CIA*. <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol48no3/article07.html> (2019. febr. 22.)
- Tartományi tulajdonba szállt a Petar Drapšin gyárudvar. 2018. *Magyar Szó*, febr. 5. <https://www.magyarszo.rs/hu/3595/kozelet/178227/Tartom%C3%A1ny-tulajdonba-sz%C3%A1llt-a-Petar-Drap%C5%A1in-gy%C3%A1rudvar.htm> (2018. febr. 24.)

Vukman Péter. 2007. Az amerikai dilemmák és a hírszerzés elemzése a Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás lehetőségeiről (1948–1952). *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* (126): 101–115.

Weiner, Tim. 2007. *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. New York: Doubleday.

User's Manual for the CIA Records Search Tool. 2003. <https://fas.org/irp/cia/product/user-2003.pdf> (2018. dec. 20.)

Lajoš ŠOMOĐVARI

NOVI SAD U OGLEDALU DOKUMENATA CIA (1948–1955)

Američka Centralna obavještajna agencija (CIA) postavila je na internet mnoštvo dokumenata sa kojih je skinuta oznaka tajnosti (<https://www.cia.gov/library/readingroom/home>) i na raspolaganju su istraživačima i svima zainteresovanima, što je omogućeno američkim Zakonom o slobodi pristupa informacijama. Većina izvora se nalazi na njihovoj internet stranici od kraja 2016 (neki čak i od ranije), međutim mađarska (i međunarodna) historiografija se još nije u većoj meri pozabavila njihovim izučavanjem. Ovaj rad ima za cilj da posluži kao uvod u čitanje ovakvih dokumenata. Nakon kratkog predstavljanja istoriografskog i metodološkog konteksta opisuje se korisnost ovakvog istraživanja zasnovanog na strogo selektovanim slikama Novog Sada i dragoceni sa stanovišta obavještajnih službi. Tekst otkriva i kakvim podacima je CIA imala pristupa te kakvu idejnu konstrukciju je pružala zapadnim donosiocima odluka na početku Hladnog rata, u periodu prepunog konflikata.

Ključne reči: CIA, Novi Sad, Hladni rat, obavještajne službe

Lajos SOMOGYVÁRI

NOVI SAD IN THE LIGHT OF CIA DOCUMENTS (1948–1955)

A multitude of declassified CIA documents is now at the disposal of researchers on the website of the Central Intelligence Agency (<https://www.cia.gov/library/readingroom/home>), which has been brought about according to the provisions of the American Freedom of Information Act, and is accessible to anyone interested. The majority of sources have been online since the end of 2016 (some of them even earlier); nevertheless, Hungarian (and international) historiography has not yet engaged much in their study. This paper attempts to make an introduction to reading such documents: after a brief outline of the historiographical and methodological context, it presents the usefulness of such an analysis based on highly selected images of Novi Sad and valuable from an intelligence point of view. This text reveals what kind of data the CIA had access to, and the sort of knowledge construction it created for the Western decision-makers at the beginning of the Cold War, in the period full of conflicts.

Keywords: CIA, Novi Sad, Cold War, intelligence